

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μελέτη των τοιχογραφιών της Ρόδου ξεκίνησε κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας (1912-1948), όταν η αρμόδια για τα ζητήματα που άπτονταν της προστασίας και της ανάδειξης των μνημείων Ιταλική Εφορεία Μνημείων και Ανασκαφών Δωδεκανήσου ανέλαβε τη συντήρησή τους, ασχέτως με τις όποιες αστοχίες και την κριτική που θα μπορούσε σήμερα να ασκηθεί στα αποτελέσματά της. Το φιλόδοξο πρόγραμμα εργασιών των Ιταλών επιστημόνων, το οποίο, σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής, περιλάμβανε δραστηριότητες επεμβάσεις, επεκτεινόμενο ενίοτε και στην επιζωγράφηση χαμένων παραστάσεων και αλλοιώνοντας εν μέρει την αυθεντικότητα των σωζόμενων λειψάνων, διέσωσε, ωστόσο, εν πολλοίς ορισμένες τοιχογραφημένες εκκλησίες της βυζαντινής περιόδου. Τότε εμφανίστηκαν και οι πρώτες δημοσιεύσεις των μνημείων, μεταξύ των οποίων και η μονογραφία του Cesare Brandi για τον σπηλαιώδη ναό του Αγίου Νικήτα στη Δαματριά [«La capella rupestre del monte Paradiso», *Memorie dell'Istituto Storico-Archeologico di Rodi* III (1938): 7-13], στην οποία η εξεταζόμενη ζωγραφική αξιολογήθηκε με βάση την υπάρχουσα, ελλιπή τότε, βιβλιογραφία, προσφέροντας στην επιστημονική κοινότητα τα πρώτα πορίσματα και αξιολογικό φωτογραφικό υλικό.

Αμέσως μετά την Ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στο ελληνικό κράτος, το έτος 1948, ο Αναστάσιος Ορλάνδος αφιέρωσε στα μνημεία της Ρόδου τον έκτο τόμο του *Αρχείου των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*, περιλαμβάνοντας σε αυτόν και ένα εκτεταμένο κεφάλαιο για την αρχιτεκτονική και τη ζωγραφική του Αγίου Γεωργίου του Βάρδα στην Απολακκιά, του έτους 1289. Οι επόμενοι ερευνητές των τοιχογραφιών του 13ου αιώνα, ανατρέχοντας στην εν λόγω δημοσίευση, όπως ήταν φυσικό, χρησιμοποίησαν την ακριβώς χρονολογημένη εκκλησία, με τον χαρακτηριστικό για την εποχή ζωγραφικό της διάκοσμο, ως σημείο αναφοράς και οδηγό για τη σύγκριση και τη χρονολογική τοποθέτηση και άλλων τοιχογραφημένων ναών του ελλαδικού χώρου. Το 1994, η Patrizia Angiolini Martinelli, σε εξειδικευμένη μελέτη της, δημοσίευσε ορισμένες παρατηρήσεις της στην τεχνοτροπία του μνημείου, αν και με εσφαλμένη αναφορά στην αφιέρωσή του [«Gli affreschi della chiesa di S. Giovanni Vardas ad Arolakkia. Note preliminari», *CorsiRav* 42 (1995): 553-564]. Για τον Άγιο Γεώργιο τον Βάρδα, τέλος, κυκλοφόρησε το έτος 1998 σύντομος οδηγός του επίτιμου Εφόρου Αρχαιοτήτων Ιωάννη Βολανάκη.

Τη δεκαετία του 1950, δημοσιεύθηκαν, επίσης, το συγκεντρωτικό άρθρο του Ιταλού Pietro Lojaco για ορισμένα τοιχογραφημένα μνημεία του νησιού [«Pitture parietali bizantine rodiate», στο *Studi Bizantini e Neoellenici, Atti dell'VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini (Palermo, 3-10 aprile 1951)*, επιμ. Silvio Guiseppa Mercati, τ. II (Roma: Associazione Nazionale per gli Studi Bizantini, 1953), 175-186] και ένα ακόμα άρθρο του ιδίου με θέμα τη μονή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Θάρι [«Il monastero di Tharì presso Alaerma nell'isola di Rodi», *Palladio, Rivista di Storia dell'Architettura*, IV (ottobre-dicembre 1951): 153-160]. Με τα παραπάνω μνημεία είχε ασχοληθεί ο Lojaco κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο νησί, την περίοδο της Ιταλικής κατοχής.

Τον ζωγραφικό διάκοσμο του καθολικού της μονής του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Θάρι, ενός μνημείου καθοριστικού για την κατανόηση της βυζαντινής τέχνης της Ρόδου, δημοσίευσε πλήρως, σε πρόσφατη μονογραφία της, η επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου, καλύπτοντας ένα μεγάλο κενό στη μελέτη της ζωγραφικής της περιόδου. Η ίδια, έχοντας υπηρετήσει για πολλά χρόνια ως επιμελήτρια αρχαιοτήτων στα Δωδεκάνησα και γνωρίζοντας εις βάθος τη βυζαντινή τέχνη της περιοχής, παρουσίασε, επίσης, με συντομία ορισμένα χαρακτηριστικά της ζωγραφικής της Ρόδου κατά τον 13ο αιώνα στο άρθρο της με τίτλο «Η μνημειακή ζωγραφική στα νησιά του Αιγαίου κατά το 13ο αιώνα. Η περίπτωση της Ρόδου και της Νάξου» [στο *Η βυζαντινή τέχνη μετά την τετάρτη σταυροφορία. Η τετάρτη σταυροφορία και οι επιπτώσεις της, Διεθνές συνέδριο (Ακαδημία Αθηνών, 9-12 Μαρτίου 2004)* (Αθήνα: Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, Ακαδημία Αθηνών, 2007), 13-24].

Τη συστηματική και εις βάθος σπουδή των μνημείων της Ρόδου καθιέρωσε, ωστόσο, ο αείμνηστος Ηλίας Κόλλιας. Η εμβριθής επιστημονική του ενασχόληση με τη βυζαντινή τέχνη του νησιού αντικατοπτρίζεται τόσο στις ευσύνοπτες και περιεκτικές αναφορές που περιέχονται στους σχετικούς τόμους των Χρονικών του *Αρχαιολογικού Δελτίου* και των *Αρχαιολογικών Αναλέκτων εξ Αθηνών*, όσο και στη συνολικότερη θεώρησή της, την οποία επιχείρησε σε πλήθος άρθρων και στα πολύ γνωστά εγχειρίδιά του, *Οι ιππότες της Ρόδου. Το παλάτι και η πόλη* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1991) και *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του μεγάλου μαγίστρου* (Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 1994). Αν και ο ίδιος επικεντρώθηκε κυρίως στη μελέτη της ιπποτικής τέχνης, οι γνώσεις του για τη βυζαντινή Δωδεκάνησο ήταν αξιοθαύμαστες, υπερβαίνοντας κατά πολύ το συγγραφικό του έργο, το οποίο θα είχε οπωσδήποτε συμπληρωθεί, εάν δεν διακοπτόταν από τον αιφνίδιο θάνατό του. Επί σειρά ετών, ως Έφορος Αρχαιοτήτων, μερίμνησε για τη συντήρηση και την ανάδειξη των μνημείων και ως ερευνητής προικισμένος με οξύτατη διάνοια και εκλεπτυσμένο πνεύμα, έθεσε τις βάσεις της μελέτης της ροδιακής ζωγραφικής με τη διδακτορική του διατριβή και με τις θεμελιώδεις εργασίες του για τα Δωδεκάνησα.

Επάνω σε αυτά τα θεμέλια, η αρχαιολόγος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου δρ Αγγελική Κατσιώτη, έχοντας παρουσιάσει ήδη σε άλλες μελέτες της πτυχές της δωδεκανησιακής τέχνης, δημοσίευσε το πληρέστατο, συγκεντρωτικό άρθρο της για τη μνημειακή ζωγραφική του 13ου αιώνα στα Δωδεκάνησα [«Επισκόπηση της μνημειακής ζωγραφικής του 13ου αιώνα στα Δωδεκάνησα», *ΑΔ* 51-52 (1996-1997), Μελέτες: 269-302], όπου παρουσίασε τους γενικούς άξονες της τέχνης της εποχής στην περιοχή αυτή, έθιξε ζητήματα εικονογραφίας και τεχντροπίας και έθεσε ζωτικές σημασίες προβληματισμούς.

Η παρούσα εργασία εστιάζεται στη μελέτη των σωζόμενων λειψάνων της μνημειακής ζωγραφικής της Ρόδου κατά τον 13ο αιώνα και, σε μια εκτενέστερη μορφή της, εγκρίθηκε ως διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών, το 2012. Ως αφητηρία της μελέτης ετέθη το έτος 1204, όταν, αμέσως μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους, ο βυζαντινός διοικητής Λέων Γαβαλάς, αυτοανακηρυσσόμενος ως ανεξάρτητος τοπικός άρχοντας, ηγήθηκε της περιοχής για ικανό χρονικό διάστημα, υπό την επικυριαρχία της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Το χρονολογικό της πέρασ δεν είναι άλλο από το έτος 1309, οπότε και η έλευση των Ιωαννιτών Ιπποτών θα σηματοδοτήσει μια νέα πορεία στο ιστορικό γίνεσθαι και στα καλλιτεχνικά δρώμενα της νήσου.

Τα δείγματα της καλλιτεχνικής παραγωγής αυτής της περιόδου, ανισομερώς καταμεμημένα, καλύπτουν ολόκληρο το εύρος του αιώνα. Από το πρώτο ήμισυ σώζονται πολύ αποσπασματικά ορισμένες, ελάχιστες μεν, αλλά υψηλής ποιότητας τοιχογραφίες σε τρεις εκκλησίες του νησιού. Από τη δεύτερη πεντηκονταετία του 13ου αιώνα, τα δύο εκ των τριών, επίσης, σωζόμενων μνημείων διατηρούν σε αρκετά μεγάλη έκταση το εικονογραφικό τους πρόγραμμα, προσφέροντας τη δυνατότητα, πέραν της τεχνοτροπικής ανάλυσης, της παρατήρησης των εικονογραφικών δεδομένων και της σύνθεσης των προγραμμάτων. Την παρουσίαση των τοιχογραφιών με τη χρονολογική τους σειρά, ανά εξεταζόμενο μνημείο, ακολουθούν γενικά συμπεράσματα για την τέχνη της εποχής.